

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier **ART NOUVEAU**

Varia **DE EIGENDOM *LE FÉBURE***
REMIGIO CANTAGALLINA

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

Varia DE EIGENDOM LE FÈBRE
REMIGIO CANTAGALLINA

VERBORGEN ERFGOED

STUDIES VAN
BRUSSELSE
ART-NOUVEAU-
INTERIEURS DOOR
HET KIK (2001-2016)

WIVINE WAILLIEZ

CONSERVATOR-RESTAURATOR, DIENST VOOR
ONDERZOEK NAAR AFWERKINGEN VAN HISTORISCHE
GEBOUWEN, DEPARTEMENT CONSERVATIE, KIK

Eetkamer van de woning Ciamberlani bekroond met een fries van goudfazanten op gemaroufleerd doek (© KIK-IRPA, Brussel).

WAT BEVINDT ER ZICH ACHTER DE MOOIE GEVELS VAN BESCHERMDE WONINGEN? WAARUIT BESTAAN DEZE 'HISTORISCHE INTERIEURS'? WEERSPIEGELEN ZE NOG EXACT WAT DE ARCHITECT EN/OF DECORATEUR HEEFT ONTWORPEN? WETEN WE PRECIËS WAT WE HEBBEN BESCHERMD? WELKE WAARDE MOETEN WE TOEKENNEN AAN VERBOUWINGEN EN OVERSCHILDERINGEN? Allemaal vragen die aan de basis liggen van de opdrachten tot interieuronderzoeken van de Directie Monumenten en Landschappen. De resultaten moeten ons meer inzicht geven in dit complexe erfgoed en ons helpen het beter naar waarde te schatten. Indien nodig helpen ze ook om beslissingen te nemen over conservatie en restauratie. Dit artikel is een pleidooi voor een grondige studie van onze historische interieurs.

De overeenkomst die in de lente van 2001 werd gesloten tussen het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) en de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (DML) was het begin van een samenwerking die vandaag nog steeds loopt. Aanvankelijk waren twee ateliers van het departement Conservatie¹ betrokken bij de samenwerking met het Gewest: de ateliers muurschilderkunst en polychrome houtsculptuur. Het laatste bestudeert de afwerkingen van de afbouw van het –voornamelijk burgerlijke– gebouwde erfgoed. In de praktijk omvat dat de studie van de afwerking van gevels en interieurs van opmerkelijke gebouwen, zodat een theoretische –en indien nodig, een daadwerkelijke– reconstructie uitgevoerd kan worden, enerzijds van het oorspronkelijke uitzicht en, anderzijds, van de opeenvolgende veranderingen in de loop der jaren. Korte tijd later richtte de auteur van dit artikel samen met Anne-Sophie Augustyniak, allebei conservator-restaurator verbonden aan het atelier van polychrome hout-

sculptuur, onder leiding van de eerste² een nieuw atelier op binnen het departement Conservatie: de Dienst voor Onderzoek naar Afwerkingen van Historische Gebouwen³. Ondanks bepaalde raakpunten vormt de studie van de afwerking van de afbouw van het gebouwde erfgoed⁴ immers een afzonderlijke discipline waarvan de basisuitgangspunten en methodologie enigszins verschillen van die van de conservatie-restauratie van gepolychromeerde houten cultuurobjecten.

De voorbije 15 jaar bestudeerde de cel Afwerking van Historische Gebouwen van het KIK enkele ware pronkstukken van de art nouveau in het Brussels Gewest (zie kadertekst). Eerst werd gedurende enkele jaren het werk van Victor Horta en Paul Hankar bestudeerd en vervolgens werd onderzoek gedaan in huizen van Octave Van Rysselberghe, Henry van de Velde, Gustave Strauven, Jules Brunfaut, Henri Jacobs, Georges Hobé, Albert Roosenboom, Jean-Baptiste Dewin, Josef Hoffmann en recenter, van Paul Hamesse.

STUDIE VAN DE AFWERKING VAN INTERIEURS

De afwerking van interieurs behoort tot het verborgen erfgoed aangezien die interieurs in de loop van de tijd vaak veranderingen hebben ondergaan: nieuw behangsel, overschilderingen, structurele veranderingen. Het komt zelden voor dat een interieur in zijn oorspronkelijke staat bewaard is gebleven. In elk geval is een gedetailleerd onderzoek nodig om elk onderdeel te kenschetsen en te evalueren. De decors en afwerkingen die een interieur van vloer tot plafond aankleden zijn uiterst gevarieerd. Naast de stilistische analyse, maakt de identificatie van de afwerking bestaande uit de decoratieve ensembles bewaard in de verschillende ruimtes van het huis het mogelijk om gebruikte technieken en materialen te bepalen en kan ze eveneens tijdsindicaties opleveren om de opeenvolgende interventieperiodes van elkaar te onderscheiden. Wat de gebruikte materialen en technieken betreft, onderscheiden we volgende elementen: vloeren van stenen, keramische of cementtegels, mozaïeken,

Afb. 1

Plafond van de woning Ciamberlani, ontworpen door P. Hankar, na restauratie in 2009, Defacqzstraat 48, Elsene (© KIK-IRPA, Brussel).

plankenvloeren en parket, linoleum of tapijt; wanden en muuropeningen met schilderingen op gemaroufleerd doek en op pleisterlaag, schilderingen van hout- of marmerimitaties op schrijnwerk, behangselpapier, lincrusta⁵ en leerpapier met reliëf, lambriseringen in hout (verschillende houtsoorten), pleister of muurlinoleum, tegels en details in keramiek; schoorsteenmantels in steen, kunststeen, keramiek of hout; ramen en deuren en hun decor: ruiten, gordijnen en baldakijnen; glazen koepels, glas-in-loodramen, glaswerk en spiegels; plafonds met beschilderingen op pleisterlaag en gemaroufleurde doeken met sierlijsten uit staf- of stucwerk. Het kleurenpalet kenmerkt op zijn beurt een vertrek of interieur en de sfeer die ze uitstralen. Dat palet verandert bij een gehele of gedeeltelijke overschildering en bij het aanbrengen van nieuwe stofferingen.

Voorafgaand aan het onderzoek *in situ* is het raadzaam een historische studie te maken van het gebouw in kwestie. Wanneer werd het gebouwd?

Beschikken we nog over oude plannen? Zijn er eigentijdse publicaties? Werd het goed verbouwd en is dat gedocumenteerd? Zijn er documenten zoals bestekken of facturen van uitvoerders bewaard? Dergelijke gedateerde bronnen maken het mogelijk om de relatieve chronologie te 'enten' en aldus een absolute chronologie op te stellen van de interventies die tijdens het onderzoek *in situ* werden opgetekend. Vooraleer tot sonderingen over te gaan, moet een minutieuze macro-structurele observatie toelaten om eventuele wijzigingen van de bebouwing te identificeren en relevante zones te selecteren voor stratigrafisch en topografisch onderzoek van de afwerkingen. Na het onderzoek *in situ* moeten alle gevonden sporen zorgvuldig worden geïnterpreteerd en geïntegreerd in de resultaten van de overige onderzoeken – inclusief van de historische studie. Hierdoor kunnen de voorlopige archeologische bevindingen worden verwerkt tot een virtuele reconstructie van de oorspronkelijke of onaangeroerde toestand en van alle opeenvolgende staten.

ART-NOUVEAU-INTERIEURS

Zoals "*le terme générique d'architecture Art Nouveau masque la réalité d'un phénomène aux multiples facettes*"⁶, is het ook uiterst riskant om zich te wagen aan een synthese van art-nouveau-interieurs, aangezien dat het bestaan van een type art-nouveau-interieur zou veronderstellen. Niets is minder waar. Er bestond binnen de art nouveau immers een grote diversiteit aan stromingen: er waren de verschillende scholen (academisme, classicisme, rationalisme...), de twee generaties architecten met elk hun specifieke affiniteiten⁷, de verschillende niveaus van de sociale doelstellingen (van luxueus tot huiselijk) van hun architectuur; maar ook de verschillende stijlen (zoals de organische en geometrische art nouveau), de historiserende invloeden, bij sommigen een hang naar eclecticisme... Men kan niettemin proberen om bepaalde conclusies te trekken over decoratieve formules die vrij couraant waren voor de inrichting en afwerking en deze illustreren met bestudeerde Brusselse voorbeelden. Daaruit blijkt

Afb. 3

Eetkamer van de woning Van Stappen, Ambiorixsquare 50, Brussel (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 2

Decoratieve beschildering van een plafond-cassette van de woning Frison, Lebeaustraet 37, Brussel. Toestand tijdens het onderzoek 2001-2003 (© KIK-IRPA, Brussel).

dat muurdecoratie, gevernist schrijnwerk, mozaïeken en glas-in-loodramen, op enkele uitzonderingen na, *must-haves* waren van het art-nouveau-interieur. Dit gold vooral voor de bel-etage en ontvangstruimten.

Plafonds

Voor de bel-etage was het cassette-plafond gebruikelijk. Dat was vooral het geval voor eetkamers en voor 'mannelijke' vertrekken zoals het

bureau en de rookkamer. Paul Hankar, die zich toedeede op schrijnwerk waarvan de structuur duidelijk zichtbaar bleef, gebruikte daarvoor vaak gevernist hout (afb. 1). Voor een imitatiecassetteplafond aangebracht op een vlak bepleisterd plafond, gebruikte hij dan weer eerder beschilderd hout, zoals in de hemdenzaak Niguët (1897). De kaders van de cassetten zijn hier beschilderd in imitatiemahoniehout en de vakken afgewerkt met gemaroufleerde doeken, geschilderd door Adolphe Crespin (zie afb. 11), Hankars medewerker van het eerste uur. Die formule, waarbij de cassetten gesimuleerd worden door geprofileerde houten lijsten aangebracht op een vlakke ondergrond, is ook terug te vinden in de woning de Saint Cyr (1903-04) van Gustave Strauven: in de hal wordt de afwerking in imitatiemahonie gecombineerd met groene cassettevakken. Het plafond van het voormalige salon in Lodewijk XV, in 1925 ingericht als het Chinese salon, vertoont een gelijkaardige structuur. De neo-rennaissance eetkamer heeft op haar

beurt een Frans plafond waarbij de metalen draagbalken worden verborgen achter omkastingen in licht hout, beschilderd in imitatie-eik; de consoles in stafwerk die ze ondersteunen zijn versierd met leeuwenkoppen en op dezelfde manier afgewerkt.

In de ontvangstruimten en grote slaapkamer van de woning Autrique (1893) liet Victor Horta cassetteplafonds in mahoniehout plaatsen. Hij deed hetzelfde voor de ontvangstruimten van de woning Tassel (1893). Daarna paste hij deze oplossing echter niet meer toe, behalve in de sasruimte die toegang geeft tot de eetkamer in het huis Van Eetvelde van 1895. Door zijn voorliefde voor zichtbare metalen structuren en plastisch gevormd stuc, gaf hij de voorkeur aan bepleisterde plafonds met troggewelven of verdeeld door de platijzers van de metalen balklagen –al dan niet gestuct– en beschilderd met niet-figuratieve motieven. Horta's glazen koepels boven wintertuinen en trappenhuizen getuigen van zijn streven

Afb. 4
Hotel Winsinger. Geschilderd decor van het trappenhuis. Toestand tijdens het onderzoek 2005-2008 (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 5
Vrijlegging door I. Bedos van de muurschildering met kastanjebladeren, voormalig atelier van A. Rogiers, Keizer Karelstraat 103, Brussel (© S. De Ridder / I. Bedos).

Afb. 6
Sgraffito op de schouw van het salon van de woning Beukman, Faiderstraat 83, Elsene (Privat Livemont) (© KIK-IRPA, Brussel).

om licht en kleur in huis te brengen. Het mooiste voorbeeld daarvan is deze in het Hotel Van Eetvelde, die het hart vormt waarrond de rest van de woning zich ontplooit.

Vlakke plafonds werden meestal gebruikt op de privéverdiepingen, maar soms ook op de bel-etage. Meestal werden ze afgewerkt met op de pleisterlaag geschilderde hoekmotieven (afb. 2) of met een volledig motief, zoals in de winter-tuin van het Hotel Hannon. In dit geval stelt het klassieke decor een wingerd voor die doorloopt op de bovenkant van de muur. De bel-etage van de woning Van Stappen (1899) illustreert het gebruik van behangselpapier, glad of met reliëf, als afwerking van vlakke plafonds die in cassetten verdeeld zijn door middel van opgezet latwerk (afb. 3).

Wanden

Het decor op de wanden maakt zich los uit zijn kader en overwoekert vaak de hele muur. Decoratieve schilderijen op een pleisterlaag waren een specialiteit van Horta. Ze komen voor in tal van variaties: een repetitief patroon, zoals in de win-

tertuinen van Tassel en Frison; een asymmetrische en niet repetitieve compositie van ranken en voluten, bijzonder geschikt voor een trappenhuis⁹ (afb. 4), samen met een geleidelijke kleurovergang tussen de benedenverdieping en de zolder, waardoor een opwaartse dynamiek ontstaat die de blik naar het licht leidt. De muurschilderingen in het trappenhuis en de fries in het rooksalon van het Hotel Hannon, geschilderd door Paul-Albert Baudouin (1844-1931), vormen een geval apart⁹. Met hun figuratief thema contrasteren ze met wat gebruikelijk was in andere art-nouveau-interieurs die bewust ornamenteel of niet-figuratief waren, hoewel Victor Horta hier en daar schilderijen of beelden in zijn trappenhuisen integreerde.

Hankar maakte vooral in zijn gevels gebruik van muurschilderingen, meestal in de vorm van sgraffiti. In zijn interieurs beperken ze zich tot bepaalde zones en maken ze vaak plaats voor behangselpapier. De eetkamer van huis Ciamberlani is bekroond met een fries met goudfazanten op gemaroufleerd doek.

In de aanpalende veranda siert een repetitief motief van eerder klein formaat de verticale banden die de lage lambrisering ritmeren (zie pagina 80)¹⁰. Geschilderde decors in de vorm van hoge friezen zijn gebruikelijk bij Paul Hamesse. Mooie voorbeelden daarvan zijn te vinden in de woning Cohn-Donnay (1904). In het voormalige atelier van de schilder Arthur Rogiers (1898) werd in de zomer van 2016 op de muur van de vestibule en het trappenhuis echter een volledige muurschildering¹¹ van grote kastanjebladeren¹² ontdekt (afb. 5).

Met sgraffiti kunnen op gevels motieven en kleuren worden aangebracht die met bouwmaterialen alleen niet kunnen worden verwezenlijkt. In de scholen van Henri Jacobs sieren sgraffiti van Privat Livemont ook interieurs. Dit vinden we terug in de *Groupe scolaire Josaphat-La Ruche* (en andere), waar ze de vorm hebben van panelen en friezen. Schoorsteenmantels zijn eveneens in trek voor dit type geschilderd decor omdat het hittebestendig is. Een voorbeeld daarvan –eveneens

Afb. 7a

Decoratieve beschildering van de bovenste fries in de eetkamer van het Hotel Max Hallet, Louizalaan 346, Brussel (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 7b

Detail van het origineel behangselpapier Tekko Salubra in de eetkamer van het Hotel Max Hallet, achteraf bedekt met een kinkarakawakami (© KIK-IRPA, Brussel).

een ontwerp van Privat Livemont – vindt men in het salon van de bel-etage van de woning Beukman (afb. 6)¹³. De art-nouveausgraffiti van Paul Cauchie, die hij zowel in interieurs als op gevels toepaste, moeten zeker ook vermeld worden als toonbeeld van het genre¹⁴.

Naast schilderijen op een pleisterlaag of op gemaroufleerd doek, was ook behangselpapier¹⁵ erg in trek als interieurdecoratie. Belgische art-nouveau-architecten, onder wie Henry van de Velde en Victor Horta, legden een bijzondere voorliefde aan de dag voor Engels behangselpapier. Henry van de Velde was vertegenwoordiger in België van de firma Essex & Co¹⁶ en architect en decorateur Georges Hobé was leverancier en verdeler van Engels behangselpapier, wat de diversiteit en kwaliteit verklaart van het gebruikte behangsel in het huis Van Stappen (1899)¹⁷. Niet alleen het behangselpapier van *Arts & Crafts* – onder meer datgene ontworpen door William Morris en Walter Crane, om de belangrijkste namen te noemen – maar ook dat van de *Modern English Style*

werd gemaakt door Belgische architecten. Deze ontwerpen van topklasse werden geproduceerd door de Engelse firma's Jeffrey & Co, Essex & Co, Sanderson en Rottmann & Co. In de eetkamer van het Hotel Max Hallet (1903-04) is het behangselpapier boven de lage lambrisering een imitatie van glanzijde in koperkleurige ton-sur-ton. Het werd ontworpen door de Engelse designer Harry Napper en geproduceerd door het Zwitserse bedrijf Salubra onder de merknaam Tekko, opgericht in 1901¹⁸. Victor Horta, die waarschijnlijk zelf het behangsel koos, ontwierp het plafond als een spiegelbeeld van de wanden en hernam hierbij het struikmotief van de Engelse ontwerper (afb. 7a en 7b)¹⁹.

Op diverse plaatsen is behangselpapier van Henry van de Velde bewaard gebleven²⁰. Dat van Adolphe Crespin is slechts bekend van oude publicaties of foto's²¹. Tot op vandaag werd geen enkel voorbeeld *in situ* geïdentificeerd. Bij onderzoek in de woningen Van Stappen en Beukman kwamen aanzienlijke oppervlakken art-nouveaubehang aan het licht²².

Schrijnwerk

De grote zorg die in de Belgische art nouveau aan houtwerk werd besteed, vloeit voort uit de invloed van de kunstenaars van *Arts & Crafts*. Paul Hankar hield ervan om in zijn cassetteplafonds, hoge lambriseringen, lijstwerk en trapleuningen de structuur en het materiaal zichtbaar te laten en varieerde naar hartenlust de montagethodes, zoals in de cottage Philippe Wolfers²³. Het schrijnwerk van zijn leerling Paul Hamesse getuigt van dezelfde voorliefde voor strenge geometrie. Victor Horta wilde de objecten leven inblazen en gaf ze organische vormen ontleend aan het repertorium van het plantenrijk.

Hout wordt het vaakst zichtbaar gelaten, gepolijst en vernist. In eerder luxueuze interieurs of vertrekken worden mooie houtsoorten gebruikt met warme kleuren, zoals mahonie of andere exotische houtsoorten. Voor zijn eigen woning koos Victor Horta vooral lichte houtsoorten zoals Amerikaanse es en esdoorn²⁴ (afb. 8). Pitchpine, een meer doordeweekse houtsoort met tinten gaande van geel tot het

Afb. 8

Eetkamer van het Hortahuis, Amerikastraat 25, Sint-Gillis [© KIK-IRPA, Brussel].

donkerrood van de aders, was toen erg in trek in de geverniste versie, het tegendeel van het in egale kleuren beschilderde houtwerk en de geboende eik van de burgerlijke neorenaissance eetkamers. Victor Horta gebruikte vaak pitchpine voor binnenschrijnwerk en kasten, behalve in ontvangstruimen. Hout werd soms ook beschilderd in imitatiehout, zoals sommige plafonds, ramen en deuren van Paul Hankar, Gustave Strauven en Paul Hamesse (zie verder in *Kleurenpalet*). In Bloemenwerf (1895) vernistte Henry van de Velde het schrijnwerk van de benedenverdieping en de trap, terwijl het ingebouwde meubilair van de galerij in een lichte kleur werd geschilderd, waarschijnlijk om te harmoniëren met het daar gebruikte 'dynamografische' behangselpapier.

In de Belgische art nouveau zijn er weinig voorbeelden te vinden van 'in kleur' geschilderd binnenschrijnwerk. Het in zwart en wit geschilderde schrijnwerk en meubilair van het Stocletpaleis, toont duidelijk dat de architect van Weense afkomst was: "*Son histoire n'est pas celle de l'Art nouveau belge.*"²⁵

Metaal

Sinds Eugène Viollet-le-Duc²⁶ was het gebruik van metaal als bouw materiaal en de zichtbare toepassing ervan in de architectuur een gangbaar gegeven. Industrieel geproduceerde metalen balken en gietijzeren zuilen werden gecombineerd met artisanaal geproduceerde smeedijzeren elementen die unieke creaties waren. Deze elementen werden geschilderd of soms gemetalliseerd. Er werd ook metaal gebruikt als kleur- en oplichtend element in verf, behangselpapier en sgraffiti.

Vloerbekleding

De vloer van een koetsdoorgang bestond meestal uit 'dijktegels'; voor de onthaalruimten was een mozaïekvloer, die een zekere luxe uitstraalde, dan weer de meest gebruikelijke afwerking. Keramiektegels vormden daar een meer bescheiden variëteit op. De ontvangstruimten vertonen vaak een parketvloer – al dan niet met inlegwerk – of een plankenvloer waarop vast tapijt werd genageld, dat vandaag zelden bewaard is gebleven. Bijzonder origineel is het parket dat als een tapijt is ingelegd in de mozaïekvloer van de eetkamer van het Hortahuis (1898) (zie afb. 8). In de meest prestigieuze huizen kreeg ook de wintertuin een mozaïekvloer. Linoleum is vandaag niet meer even populair als op het einde van de 19de eeuw, toen zijn hygiënische kwaliteiten, de mogelijkheid om het te bedrukken en het

Afb. 9
Linoleum in een kamer in de woning Hap (© KIK-IRPA, Brussel).

Afb. 10
Wintertuin van het voormalig Diamant-Palace (*Aegidium*) (© KIK-IRPA, Brussel).

‘moderne’ aura dit materiaal bijzonder aantrekkelijk maakten. Gangen en secundaire vertrekken hadden soms een linoleumvloer (afb. 9) – zoals de veranda en bibliotheek in art-nouveaustijl, en slaapkamers van de woning en voormalige notarisstudie van notaris Jean-Félix Hap (ca. 1859)²⁷.

Kleurenpalet

Het vrijleggen van geschilderde decors of muurbekledingen die jaren verborgen bleven – zoals in de hemdenzaak Niguet of het huis Winssinger (1894-97) – en waarvan sommige alleen bekend waren uit oude zwart-wit publicaties, vormt telkens een belangrijke stap voorwaarts in onze kennis over en perceptie van de art nouveau. Het kleurenpalet geldt immers vaak als de signatuur van een architect of decorateur. Een nieuwe ontdekking in het kader van een grondige studie van de afwerkingen kan ertoe leiden dat het beeld over dat palet moet worden bijgesteld. Zo leveren de voorbereidende sonderingen van de muurschilderingen rond de achthoekige wintertuin van het Hotel Van Eetvelde nu al nieuwe informatie over het kleurenpalet.

Uit de analyse van het kleurenpalet van de Brusselse art nouveau-interieurs blijkt dat groen alomtegenwoordig is – naast warme kleuren als oranje, oker, “*paille, chamois et or*”²⁸. Deze eeuwige ‘heilige lente’-*Ver sacrum* – illustreert de tendens van de kunstenaars om hun inspiratie in de natuur te zoeken, naar het voorbeeld van de toen recentelijk ontdekte Japanse kunst. De architectuur van glas en staal wordt dynamischer en het nieuwe ornamentele repertoire van abstracte curven en oplichtende kleuren is ontleend aan het plantenrijk.

Het triomfantelijke groen is zowel terug te vinden in gevels als in interieurs. Het schrijnwerk en ijzerwerk van de gevel van het atelier van de schilder Arthur Rogiers (1898), ontworpen door Paul Hamesse – net zoals de gevel van het tweede atelier Rogiers (P. Hamesse, 1904 Vergotestraat, 34) – zijn volledig groen (diepgroen verkregen door een dikke glazuurlaag). Dit groen evocert een plantenwereld die zich, eens men het huis heeft betreden, verder ontplooit in een muurdecoratie van kastanjebladeren (zie afb. 5)²⁹.

Het behangselpapier *Canal frieze* van Sanderson en een repetitief motief van bomen afkomstig uit de apotheek *Le Bon Secours*³⁰ (1905) illustreren eveneens de voorliefde voor deze kleur. Gustave Strauven gebruikte hetzelfde groen, afgewerkt met een glazuurlaag, voor zijn eigen woning (1905), waarin hij het groene ijzerwerk combineerde met bruinrood geverfd schrijnwerk. Het felgroene ijzerwerk van de nabijgelegen woning de Saint Cyr evocert op zijn beurt het ontluiken van lentescheuten. In de hal hiervan gebruikte hij de combinatie van groen en imitatiemahonie voor het plafond. In de eetkamer komen de groene tinten terug in het governiste schrijnwerk en in het behangselpapier versierd met kronen met groene en gouden linten. Dezelfde motieven en kleuren komen eveneens terug op het bordes van de eretrap. In de woning Otlet (Octave Van Rysselberghe en Henry van de Velde) domineert het groen in de glas-in-loodramen en omlijst het de keramiekvloer van de hal. Dezelfde kleurenharmonie wordt herhaald in het plafond van het bureau (tweede galerij) van de woning Frison.

Het voormalige Diamant-Palace (Guillaume Seghers, 1905), thans bekend onder de naam *Aegidium* (afb. 10), is een voorbeeld van een ander type interieur – in dit geval semipubliek. Het omvat een feestzaal in Moorse stijl en een Lodewijk XV-vergaderzaal maar in het majestueuze trappenhuis, de wintertuin en de aanpalende rookkamer werd rijkelijk gebruik gemaakt van het decoratie-idioom van de art nouveau: stafwerk met vrouwengezichten, pauwen, enzovoort. In deze ruimten overheerst de kleur groen, meer bepaald in de muurbekleding van de wintertuin bestaande uit keramische tegels met landschapsdecor.

Afb. 11

Gemaroufleerd doek (Adolphe Crespin) op het plafond van de voormalig hemdenzaak Niguet, Koningsstraat 13, Brussel (© KIK-IRPA, Brussel).

Bij Paul Hankar is dit groen minder fel. In de door Adolphe Crespin ontworpen decoratie van plantenmotieven op gemaroufleerd doek voor het plafond van de hemdenzaak Niguet overheerst het ton-sur-ton groen (afb. 11). Dit harmonieert met de bijna paarsachtige geschilderde omlijsting in imitatiemahonie en de etalage in gepolijst mahonie. In Ciamberlani zijn de wanden van de wintertuin boven de lambrisering groen geschilderd, terwijl het salon behangen is met groen behangselpapier en de keramische tegels van de eetkamer het midden houden tussen groen en turkoois. Groen is ook een belangrijk element in de woning Van Stappen van Georges Hobé. Men vindt het terug in de afwerking van de eetkamer en de bel-etage (behangsel op de muren en plafonds en geglazuurde keramische tegels van de schouw) (zie afb. 3). Het oorspronkelijke behangsel (afb. 12) dat werd teruggevonden onder het Japanse goudlederpapier (*kinkarakawakami*) in het aanpalende salon, is zonder enige twijfel Engels en bestaat uit een diepgroen ton-sur-ton. Op de fries ontworpen door de Weense dierenschilder Ludwig Heinrich Jungnickel

Afb. 12

Behangselpapier van een salon van de eerste verdieping in de woning Van Stappen (© KIK-IRPA, Brussel).

[1881-1965] in een kinderkamer van het Stocletpaleis is een erg grafisch decor te zien van een jungle in groen, wit en zwart met blauwe en rode accenten.

Bij Victor Horta zijn warme aardekleuren dan weer de regel: oranje, okergeel, okerrood, licht hout of mahonie. De geschilderde decors van zijn trilogie – Tassel, Frison, Winssinger – illustreren zijn voorliefde voor de tegenpolen oranje

en groen³¹. Groene stengels en voluten ontplooiën zich tegen een feloranje achtergrond. Dit evenwicht wordt omgedraaid in het Hotel Van Eetvelde, waar het groen domineert in de achthoekige wintertuin, in de mozaïek en in de glas-in-loodramen van de eetzaal. Ook op de trap naar de bel-etage van het Hotel Solvay domineert het groen³². Deze kleur ontbreekt echter bijna volledig in zijn eigen woning.

CONCLUSIE

Een betere kennis van art nouveau-interieurs, verworven door systematisch onderzoek van decors en afwerkingen, leidt tot het in vraag stellen van conclusies die gebaseerd zijn op gangbare overtuigingen of gewaagde extrapolaties. Om de grote rijkdom van het architecturaal erfgoed van de art nouveau naar waarde te kunnen schatten, is een grondige studie van interieurs uit deze stijlperiode noodzakelijk. Dit onderzoek mag zich niet beperken tot het gericht vooronderzoek in het kader van een restauratie, maar moet ook gemotiveerd zijn door een streven naar een meer fundamentele kennis. Meer nog dan voordien, streefde de art nouveau immers naar het creëren van een totaal-kunst, waarbij de architectuur en de interieurinrichting als lichaam en ziel met elkaar zijn verbonden. We mogen ons dus niet tevreden stel-

len met de veronderstelling dat alles te zien is, noch dat alles wat we zien authentiek of origineel is. Al meermaals is gebleken dat zelfs oude foto's niets zeggen over het kleurenpalet of het materiaal. Dit moet dan ook absoluut *in situ* onderzocht worden. Als we deze uitdaging niet aangaan bestaat het risico dat we niet weten wat we bewaren en doorgeven. En hoe kunnen we doorgeven wat we niet kunnen benoemen?

Vertaald uit het Frans

SELECTIEVE BIBLIOGRAFIE VAN DE CEL AFWERKING VAN HISTORISCHE GEBOUWEN OVER ART-NOUVEAU-INTERIEURS

AUGUSTYNIAC, A.-S., "Acajou du Honduras ou acajou Grand Bassam de Côte d'Ivoire: les boiseries de l'hôtel Veuve Ciamberlani à Bruxelles", in Réseau Art nouveau Network (red.), *Art nouveau et Écologie. Mélanges / Art*

Nouveau & Ecology. Miscellany, 2010-2015, Brussel, 2016, pp. 316-322.

AUGUSTYNIAC, A.-S., "La renaissance d'une collection de papiers peints Art nouveau dans un intérieur bruxellois", Actes du colloque Faire parler les murs: les papiers peints in situ, Musée national suisse – Château de Prangins, 18-20 november 2010, in *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte / Revue suisse d'Art et d'Archéologie / Rivista svizzera d'Arte e Archeologia / Journal of Swiss Archeology and Art History*, Band 68, Heft 2+3/2011, pp. 189-199.

AUGUSTYNIAC, A.-S., "Art nouveau in een Brussels interieur. De wedergeboorte van een collectie behangselpapier", in *Erfgoed Brussel*, nr 001, november 2011, pp. 78-87.

WAILLIEZ, W., JOB, E., AUGUSTYNIAC, A.-S., DECROLY, M., WÉRY, P., *The Moorish Hall of the former Diamant Palace (1905) in Brussels*, (poster), Handelingen van de 16e ICOM-CC Triennial Meeting, Lissabon, 19-23 september 2011, 1 CD-Rom, poster 1714, 2011.

WAILLIEZ, W., "L'hôtel Frison (1894-95) de Victor Horta: Recherche et appréciation des décors peints dans le cadre de l'étude préalable à la restauration / Het Huis Frison (1894-1895) van Victor Horta: Onderzoek en evaluatie van de geschilderde decors

LIJST VAN DE ART-NOUVEAUHUIZEN DIE DE CEL AFWERKING VAN HISTORISCHE GEBOUWEN¹ VAN HET DEPARTEMENT CONSERVATIE VAN HET KIK IN ZIJN GEHEEL OF GEDEELTELIJK ONDERZOCHT (IN CHRONOLOGISCHE VOLGORDE VAN HET GEBOORTEJAAR VAN DE ARCHITECT)

Jules Brunfaut (1852-1942)

Hotel Hannon (1903)

Georges Hobé (1854-1936)

Woning Van Stappen (1899)

Octave Van Rysselberghe (1855-1929)

Woning Otlet (1896-1898) *avec H. van de Velde*
Huis De Brouckère (1898) *avec H. van de Velde*
Eigen woning (1912)

Paul Hankar (1859-1901)

Woning Hankar (1893)
Hemdenzaak Niguét (1896)
Woning Ciamberlani (1897-1898)
Woning José Ciamberlani (1900)

Victor Horta (1861-1947)

Woning Frison (1894-1885)
Hotel Winssinger (1894-1897)
Woning Tassel (1893)
Woning Horta (1898-1901)
Hotel Max Hallet (1903-1904)
Woning Sander Pierron (1903)
Hotel van Eetvelde (1897-1901)
Hotel Solvay (1894-1903)

Henry van de Velde (1863-1957)

Bloemenwerf (1895)
Woning Otlet (1896-1898) *met O. Van Rysselberghe*
Woning De Brouckère (1898) *met O. Van Rysselberghe*

Henri Jacobs (1864-1935)

Scholengroep Josaphat-La Roche (1903-07)

Josef Hoffmann (1870-1956)

Stocletpaleis (1906-1911)

Albert Rosenboom (1871-1943)

Woning Beukman (1900)

Jean-Baptiste Dewin (1873-1948)

Eigen woning (1907)

Paul Hamesse (1877-1956)

Atelier van de schilder Arthur Rogiers (1898)
Woning Paul Hamesse (1909)

Gustave Strauven (1878-1919)

Woning de Saint Cyr (1901-1903)
Eigen woning (1905)

Voormalig Diamant-Palace/ Ægidium (1905)

1. Hoewel de meerderheid van de art-nouveau-interieurs bestudeerd door de Cel in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te vinden zijn, dient ook het huis Losseau in Bergen te worden vermeld. Het werd ontworpen door Paul Saintenoy en het art-nouveau-interieur verschilt totaal van diegene die in Brussel worden aangetroffen.

in het kader van het vooronderzoek voor de restauratie", *Bulletin van het KIK*, nr 32 (2006-2008), 2010, pp. 287-310.

JOB, E., HAYEN, R., VAN DIJCK, L., VAN BOS, M., GHISDAL, M.-H., "De decoratieve interieurschildering (1908) van Ludwig Heinrich Jungnickel in een kinderkamer van het Stocletpaleis. Vooronderzoek ter optimalisatie van een conserverende behandeling", *Gentse Bijdragen tot de Interieurgeschiedenis*, 37 (2010-2011), 2010, pp. 121-129.

JOB, E., AUGUSTYNIAC, A.-S., VAN BOS, M., VAN DIJK, L., BERTRAND, Chr., "Une œuvre de Victor Horta: les salons de l'hôtel C. Winssinger / Een werk van Victor Horta: De salons van het huis C. Winssinger", *Bulletin van het KIK*, nr 32 (2006-2008), 2010, pp. 267-285.

AUGUSTYNIAC, A.-S., "Ausculter, analyser et étudier pour percer le mystère du lieu", in *Hankar et l'hôtel Ciambertani. Un palais déguisé en maison de ville*, (collectief), Brussel, Aparté, 2009, pp. 94-97

WAILLIEZ, W., COSTA, E., "La Chemiserie Niquet 13 rue Royale à Bruxelles: redécouverte d'une œuvre de Paul Hankar et Adolphe Crespin / De Hemdenwinkel Niquet, Koningsstraat 13 te Brussel: Wedergeboorte van een realisatie van Paul Hankar en Adolphe Crespin", *Bulletin van het KIK*, nr 31 (2004-2005), 2007, pp. 135-155.

WAILLIEZ, W., "Looking for Vanished Decorations in Victor Horta's *Hôtel Frison*: an Assessment of Puzzling Archaeological Findings", in Bregnhøi, Hughes et al. (red.), *Paint Research in Building Conservation*, Handelingen van het internationale colloquium, Kopenhagen, 8-11 mei 2005, Londen: Archetype Publications, 2006, pp. 123-130.

NOTEN

- Op die datum bestond het KIK uit drie departementen: Documentatie, Conservatie, Laboratoria. Intussen zijn er ondersteunende diensten – waaronder Valorisatie-Communicatie – bijgekomen.
- A.-S. Augustyniak nam in juli 2011 de leiding over van het DOAHG en werd eind 2013 opgevolgd door E. Job.
- De DOAHG werd in 2016 omgedoopt tot Cel Afwerking van Historische Gebouwen.
- WAILLIEZ, W., "Le service d'étude des décors de monuments historiques de l'IRPA – De Dienst voor onderzoek van afwerking van historische gebouwen in het KIK", in *Bulletin van het KIK*, nr 30 (2003), 2005, pp. 261-264.
- Lincrusta is een type van muurbekleding in vol reliëf geproduceerd op basis van dezelfde materialen als linoleum. Het werd in 1877 gebrevetteerd door Frederik Walton.
- "...dat de generische term van art-nouveau-architectuur de realiteit maskeert van een fenomeen met tal van facetten" DIERKENS-AUBRY, F., "L'Art Nouveau comme Style de Décoration Intérieure", in DIERKENS-AUBRY, F. en VANDENBREEDEN, J., *Art Nouveau en Belgique. Architecture et Intérieurs*, Duculot, 1991, p. 151.
- LOYER, F, *Paul Hankar. La Naissance de l'Art Nouveau*, AAM Éditions, Brussel, 1986, pp. 40-41.
- In de secundaire ruimten (huis Max Hallet), daarentegen, werd het gemaroufleerd doek met eenvoudige sjabloonmotieven versierd.
- In vergelijking daarmee is de muurschildering van Émile Fabry in het trappenhuis van de cottage Philippe Wolfers weliswaar figuratief maar heeft het een uitgesproken decoratief karakter.
- AUGUSTYNIAC, A.-S., "Ausculter, analyser...", *op.cit.*, p. 94-95.
- Muurdecor dat ofwel volledig was, ofwel boven een sokkel werd aangebracht. Het onderzoek bleef bij gebrek aan middelen vrij beperkt. De resultaten zijn nog onvolledig.
- Het is hier niet de plaats om een herbarium van de art nouveau op te stellen, maar we willen er op wijzen dat kastanjebladeren ook voorkomen bij Paul Hankar en Adolphe Crespin (apotheek Claesen), bij Henri Jacobs en Privat Livemont (Josaphat-La Roche) en in het voormalige Diamant Palace. Zie ook CONDE-REIS, G. (red.), *Flora's Feast. Le motif floral dans l'Art nouveau – Het bloemmotief in de Art nouveau*, Brussel, Directie Monumenten en Landschappen, 2016, vooral pp. 78-85 (kastanjelaar).
- Een ander voorbeeld van A. Crespin was te vinden in het thans gesloopte huis Renkin (1897) van Paul Hankar.
- ARIJS, H., "De Cauchie-stijl: een kunsthistorische analyse van de Brusselse sgraffiti van het Cauchie-atelier", in *Bulletin van het KIK*, 34 (2013-2015), 2016, pp. 227-272.; METDEPENNINGHEN, C., ARIJS, H., "Paul Cauchie (Ath 1875-Etterbeek 1952)", in *Monumenten & Landschappen*, Vol. 31 (2012) 5, pp. 4-37.
- Er werd tussen de DML-MBHG en het KIK (2006-2014) een conventie gesloten die specifiek is gewijd aan de inventaris van behangselpapier in het Brussels Gewest en die heeft geleid tot de oprichting van een

PARTAGE PLUS PROJECT

Het KIK (departement Documentatie) was partner van het Europese Partage Plus Project (2012-2014)¹, waaraan 25 instellingen uit 17 verschillende landen deelnamen, en werkte mee aan het online zetten van 75.000 foto's van art nouveau-objecten of -gebouwen op de website Europeana. Bovendien werden in het KIK twee symposia georganiseerd: het eerste in

februari 2013, in de vorm van een studiedag *Documenter, conserver et restaurer le patrimoine Art nouveau/Documentatie, conservatie en restauratie van het Art nouveau erfgoed*, het tweede als afronding van het project in februari 2014, in de vorm van een internationaal symposium waar tal van projectmedewerkers aan deelnamen: *L'Art nouveau revisité: tendances et particularités / De art nouveau herbekeken: tendensen en bijzonderheden / Art nouveau*

revisited: trends and peculiarities. De Cel Afwerking van Historische Gebouwen heeft er haar casestudies en onderzoeksresultaten over het Brusselse art-nouveau-erfgoed voorgesteld.

NOOT

- Project mede gefinancierd door een kaderprogramma van de Europese Commissie. Zie www.partage-plus.eu

- database. Daarin is momenteel art nouveau behangselpapier opgenomen van H. van de Velde, van het huis Beukman, van het huis Van Stappen, *kinkarakawakami* of Japans leerpapier (Cirio, Afrikaansestraat 2, huis Hèle, huis Géo Bernier) en meerdere catalogi van de Harense firma Union Peters Lacroix. Zie WAILLIEZ, W., "De inventaris van behangselpapier in het Brussels Gewest: een project van lange adem" (kader), in Augustyniak A. -S., Wailliez W., "Van vooronderzoek tot restauratie van Hôtel Dewez: uitdagingen, gegevens en beperkingen", *Erfgoed Brussel*, nr 005, december 2012, p. 77. Zie ook de online inventaris van behangselpapier van het KIK op www.kikirpa.be (tabblad *online documentatie*) + link op de site van de DML?
16. CERMAN, J., *Le papier peint art nouveau: création, production, diffusion*, Éd. Mare & Martin, Brussel, 2012, p. 41. Zie ook het artikel van Benjamin Zurstrassen p. 56 à 59.
 17. Zie AUGUSTYNIAC, A.-S., "La renaissance d'une collection de papiers peints...", *op.cit.*, p. 189-199 en AUGUSTYNIAC, A.-S., "Art nouveau in een Brussels interieur. De wedergeboorte van een collectie behangselpapier", in *Erfgoed Brussel*, nr 001, november 2011, pp. 78-87.
 18. CERMAN, J., *op.cit.*, p. 135. Identificatie door J. Cerman, ca. 2006; zie CERMAN, J., *op.cit.*, p. 40.
 19. In het aanpalende salon is het decor van het plafond geassorteerd met damasten zijde van Lyon met een motief van Tudor rozen.
 20. Zie de artikel(s) over Bloemenwerf en het behangselpapier van architect van de Velde in dit nummer.
 21. MAUS, O. en SOULIER, G., "L'Art décoratif en Belgique. MM. Paul Hankar et Adolphe Crespin", *Art et Décoration*, 1897, pp. 89-96. Bovendien moet het behangselpapier dat te zien is op de foto van het salon van de eigen woning van Paul Hankar blijkbaar aan A. Crespin worden toegeschreven. SCHOONBROODT, B., *Aux origines de l'Art nouveau. Adolphe Crespin (1859-1944)*, Pandora, Brussel, 2005, pp. 30-31.
 22. De identificatie van deze behangselpapieren is spijtig genoeg vaak problematisch, bij gebrek aan documentaire bewijzen.
 23. LOYER, F., *op.cit.* pp. 490-97; zie ook CONDE-REIS, G., "Paul Hankar en de invloed van de Chinese architectuur", *Erfgoed Brussel* nr 019-020, Brussel, september 2016, pp. 92-105.
 24. DIERKENS-AUBRY, F., *op.cit.*, p. 171
 25. Zijn geschiedenis is niet die van de Belgische art nouveau. DIERKENS-AUBRY, F., *op.cit.*, p. 152.
 26. In *Entretiens* (1867), geciteerd door LOYER, F., *op.cit.*, p. 98.
 27. Over het Huis Hap en het Félix Happark, zie DUSAUSOY, M.-P. en BAILLY, J.-M., "Huis Hap en het Félix Happark. Een waardevol Gemeentelijk Erfgoed", in *Erfgoed Brussel*, nr 21, Brussel, 2016, p. 94 tot 105.
 28. "... stro, gems en goud". O. Maus beschrijft het familiesalon van het huis Frison in MAUS, O., "Habitations modernes. M. Victor Horta", in *L'art Moderne. Revue critique des arts et de la littérature*, nr 28, 15 juli 1900, p. 223.
 29. Ontdekking gedaan in juli 2016 in het kader van een vooronderzoek voor de restauratie, net zoals voor de kleuren van de gevel.
 30. Geïdentificeerd door Laura Debry, conservator-restaurator van werk op papier, stagiair bij het KIK in 2015-2016, die ik hier wil bedanken. Zie CERMAN, J., *op.cit.*, p. 118
 31. Het zijn bijna twee uitersten van de complementaire kleuren oranje/blauw of rood/groen, ervan afgezien dat Horta er "niet aan kan weerstaan" om geel te mengen in de twee componenten.
 32. DIERKENS-AUBRY, F., *op.cit.*, p.164-167.

.....

Hidden heritage. The studies of Brussels Art Nouveau interiors by the KIK- IRPA (2001-2016)

.....

In its fifteen years of activity, the Unit for decorative finishes on historic buildings of the Royal Institute for Cultural Heritage (KIK-IRPA) has studied a number of Art Nouveau interiors in the Brussels region by Horta, Hankar, Van Rysselberghe and van de Velde, Strauven, Brunfaut, Jacobs, Hobé, Roosenboom, Dewin, Hoffmann and Hamesse. What do the beautiful façades of these listed residences conceal? Are their interiors still a true reflection of what their architects and/or designers envisaged? What value should be attributed to transformations and any overpainting? These are questions these studies try answering in order to improve our understanding and appreciation of the value of this complex heritage, as well as helping us making decisions concerning its conservation or restoration.

Any attempt to provide an overview of Art Nouveau interiors is fraught with risk, as if there was such a thing as an ideal form of this topic. Studies are essential to understand the full richness of this architectural heritage and need to go beyond those carried out prior to the restoration. They must be driven by a desire for basic research. Even more than was the case for previous periods, with Art Nouveau, the aim was to create a total work of art, linking architecture and interior design.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseqque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseqque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Leseqque

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Werner Adriaenssens, Anne-Lise
Alleaume, Françoise Aubry, Caroline
Berckmans, Olivier Berckmans, Guy
Conde-Reis, Stéphane Demeter, Denis
Derycke, Paula Dumont, Isabelle Leroy,
Marc Meganck, Christophe Mouzelard,
Muriel Muret, Isabelle Pauthier,
Michel Provost, Christian Spapens,
Brigitte Vander Bruggen, Linda Van
Santvoort, Tom Verhofstadt, Wivine
Wailliez, Benjamin Zurstrassen.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik
Tack, Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte
Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Mathilde Bell Andrade, Michel Gilbert,
Michel Huynh, Robrecht Janssen,
Tom Verhofstadt, Soetkin Vervust.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Wakhine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
[http://www.erfgoed.brussels
broh.monumenten@gob.irisnet.be](http://www.erfgoed.brussels
broh.monumenten@gob.irisnet.be)

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AML – Archives et Musée de la Littérature
APEB – Association pour l'Étude du Bâti
CIDEP – Centre d'Information, de
Documentation et d'Étude du Patrimoine
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
KBS – Koning Boudewijnstichting
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
KMSKB – Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten van België
MSB – Museum van de Stad Brussel
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université libre de Bruxelles
VUB – Vrije Universiteit Brussel

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/009

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez
Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen
010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

10 €

ISBN 978-2-87584-142-1